یکصد سال فراز و فرود تقریب مذاهب در حوزه علمیه قم!

حوزه علمیه قم با قدمتی حدود یک هزار و دویست سال، با مهاجرت تاریخی اشعریون و اقدامات فکری - حدیثی ابو اسحاق، ابراهیم بن‌هاشم کوفی قُمی از کوفه به قم پایه گذاری شد.[۱] بعد از قرن‌ها فراز وفرود، در سال ۱۳۰۰ شمسی (۱۳۴۰ق) حضرت آیت ا... العظمی شیخ عبدالکریم حائری یزدی(ره) این مرکز علمی را احیا کرد. پیش از انقلاب اسلامی مردم ایران، عرصه فرق و مذاهب حوزه‌ای فردی و موردی است؛ یعنی برخی از علاقمندان به بحث فرق و مذاهب اسلامی به صورت فردی به تحقیق و تدریس در زمینه ملل ونحل پرداخته و آثار ذی‌قیمتی را در این زمینه منتشر کرده‌اند. در لابلای نشریات قبل از انقلاب همچون «مجله مکتب اسلام» (۱۳۳۷ش)، «سالنامه مکتب تشیع» (۱۳۳۸ش) و «سالنامه مکتب جعفری» (۱۳۴۰ش) مقالاتی درباره فرق و مذاهب به چشم می خورد.

پس از انقلاب اسلامی در ایران، عرصه مطالعه و تحقیق در زمینه فرق و مذاهب به صورت سیستمی و تشکیلاتی جای خود را باز کرد و توانست به تربیت متخصصان فراوان در زمینه فِرَق کلامی، مذاهب فقهی و سلاسل صوفیه بپردازد. همچنین مراکز علمی تخصصی متعددی در این زمینه تأسیس شد و کتب و مجلات و مقالات فراوانی نیز در این زمینه تألیف و منتشر شده که در ادامه به گوشه‌ای از این فعالیت‌ها در سه دوره

می پردازیم:

دوره اول: دوره تأسیس حوزه علمیه قم توسط آیت‌ا‌ حائری تا فوت ایشان است که به امور ادیان و مذاهب توجه چندانی نمی‌شد و به دلیل خفقان این دوران، حتی آیت‌ا‌ حائری از پرداختن طلاب به امور مکتب‌ها و جنبش‌های نوظهور مانع می‌شد.

دوره دوم: با ورود آیت‌ا‌ بروجردی به حوزه علمیه قم به دلیل ارتباطات بین شرق و غرب، فرق و مذاهب در ایران گسترش یافت و چندین مرکز علمی و تبلیغی، مجله چاپی و انتشارات کتاب شکل گرفت که عموما به نشر معارف دینی و پاسخ به چالش‌های مذاهب و مکتب‌های دیگر می‌پرداختند. آیت‌ا‌ بروجردی در بُعد بین‌المللی افراد متعددی را به عنوان نماینده خود به کشورهای مختلف فرستاد. از دیگر اقدامات بین‌المللي آیت‌ا‌ بروجردی تأیید شیخ‌ محمدتقی قمی برای حضور در دارالتقریب مصر بود. بر اثر مساعي ایشان شیخ‌ محمود شلتوت، شیخ دانشگاه الازهر در ۱۳۳۷ش مذهب جعفري را در کنار دیگر مذاهب فقهي اهل سنت به رسمیت شناخت.

دوره سوم: بعد از انقلاب اسلامی ایران است که مراکز و موسسه‌های متعددی شکل گرفت و دوره سطوح سوم و چهارم فرق و مذاهب حوزه، و چندین دانشگاه جدید در زمینه فرق و مذاهب تاسیس شد. در این دوره هزاران پایان‌نامه و رساله تولید و صدها نرم‌افزار علمی شکل گرفت و هزاران کتاب جدید علمی چاپ شدند که همواره معارف مذاهب مختلف طرح و تبیین می‌شد. در دهه نود نشریات الکترونیکی از حدود ۱۰۰ مورد به بیش از ۴۰۰۰ نشریه رسید.
وجود نیروی علمی جوان و بسیار فرهیخته در سال‌های اخیر از یک سو و گسترش ارتباطات مجازی از سوی دیگر، باعث رویارویی نزدیک‌تر طلاب و اهل پژوهش با فرق، مذاهب و مکتب‌های معنوی و فرهنگ‌های مختلف شد و درنتیجه نویدبخش رشد و جهش در امر تولید و نشر دانش در این زمینه‌ها.

۱. دانش فرق و مذاهب در حوزه علمیه قم از ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۵

دوره شکل گیری حوزه علمیه معاصر قم از منظر پرداخت به ادیان و مذاهب، دوره ممانعت از طرح مسائل اختلافی بین مذاهب بود. آیت‌ا‌ حائری جامعه دینی کشور را به دوری از طرح هرگونه مسائل اختلاف انگیز دینی و مذهبی تشویق می‌کرد. ایشان حتی از طرح مسائل علمی و تبلیغی که از مشترکات دینی و مذهبی نیست جلوگیری می کرد و زمان را برای طرح مسائل غیراجماعی مناسب نمی‌دانست.

در کتاب «تحولات فکری حوزه علمیه قم» با اشاره به همین مسئله، آمده است: «حاج شیخ عبدالکریم حائری فضلا و طلاب را از وارد شدن در قضایایی که اختلاف مذهبی در پی داشت، پرهیز می‌داد. به عنوان نمونه شریعت سنگلجی، دیدگاه‌های ویژه‌ای داشت؛[۲] ازجمله رجعت را انکار می‌کرد. شایع شده بود که از وهابی‌ها تبعیت می‌کند.[۳] هنگامی که شریعت سنگلجی منکر رجعت ائمه شیعی و تشکیل حکومت از سوی آنان پس از قیام امام عصر(عج) شد، جمعی از مؤمنان در این مورد از مرحوم حاج شیخ استفتا کردند و حاج شیخ در پاسخ این پرسش نوشت: احقر به واسطه کثرت اخبار، اعتقاد به رجعت دارم، به نحو اجمال؛ ولی این مطلب نه از اصول دین است و نه مذهب که اگر فرضا کسی معتقد به آن نباشد خارج از دین یا مذهب شمرده شود و نه از مسائل عملیه است که بر افراد، مکلفیت لازم باشد اجتهادة یا تقلید به دست آورند و در مثل این زمان باید به نحو دیگر حفظ صیانت مردم نمود و گفت‌وگوی این نحو از مطالب به جز تفرقه کلمه مسلمین و ایجاد یک عداوت مضره بین آن‌ها فایده‌ای ندارد.[۴] بنابراین در این دوره حتی فعالیت‌های عریان جریان بهایی نیز باعث نشد که آیت‌ا‌ حائری و حوزه علمیه قم، با تاکید بر هویت شیعی، در مقابل آنان صف‌آرایی کنند.

با درگذشت آیت‌ا‌ حائری در سال ۱۳۱۵ شمسی، اتفاقات اجتماعی و گسترش فعالیت‌های برخی از جریان‌های عقیدتی ازجمله بهائیت بخصوص در شهر قم باعث شد حوزه علمیه قم کمی از لاک درون‌گرایی خود بیرون آمده و به تعامل و تقابلات تبلیغی و علمی با این‌گونه جریان‌ها دست بزنند. شاید اولین مواجه حوزه علمیه قم و علمای بزرگ با بهائیت در ماجرای سکونت تعدادی از بهائی‌ها در شهر قم و محله‌هایی نزدیک به حوزه علمیه ازجمله محله شهرنو و ابرقوی قم یا خاکفرج اتفاق افتاد. آیت‌ا‌ حجت در مورد عقاید آن‌ها برای خواص روشنگری کرده و خواستار مقابله مودبانه با آن‌ها در محله‌های مذکور شد.[۵]

بعد از این اتفاقات بود که برخی از علمای قم شروع به نگاشتن کتاب‌هایی در حوزه عقاید شیعه و پاسخ به شبهات اعتقادی کردند. ازجمله این آثار می‌توان به کتاب «المهدی» آیت‌ا‌ صدر اشاره کرد که از سویی قصد آشنا کردن اهل علم با مقوله مهدویت در اسلام را داشت و از سوی دیگر به شبهات و آسیب‌های اعتقادی ایجادشده در جامعه توسط جریان‌های انحرافی همچون بهائیت پاسخ می‌داد.

کتاب «المهدی» با روش نگاه به عقاید شیعی از زاویه نگاه مذاهب دیگر اسلامی، به روایاتی پرداخته که در کتب اهل تسنن پیرامون حضرت امام زمان (عج) وارد شده است. قابل توجه است که پیش از این تألیف، کتابی در این زمینه با این نظم و ترتیب خاص نگاشته نشده و کاری کاملا ابتکاری بود.[۶]

۲ . دوره آیت ا بروجردی و توسعه دانش فرق و مذاهب

با حضور آیت‌ا بروجردی مباحث فرق و مذاهب در حوزه علمیه قم رونق دوچندان یافت. یکی از فعالیت‌های فرق و مذاهبی دوران آیت‌ا بروجردی، کتاب «جامع احادیث شیعه» است که با همکاری ده‌ها پژوهشگر حوزه علمیه قم نوشته شد و یکی از مهم‌ترین منابع حدیثی شیعه است. آیت‌ا بروجردی از تألیف این کتاب بسیار خرسند بود و آن را ثمرِه عمر خویش می‌دانست.[۷] آیت‌ا شیخ محمد واعظ‌زاده خراسانی، از شاگردان برجسته آیت‌ا بروجردی و دبیر سابق مجمع التقریب، در کتاب «زندگی آیت‌ا بروجردی» آورده است که در تألیف کتاب «جامع الاحادیث الفقهیه» که زیر نظر مستقیم آیت‌ا بروجردی تنظیم می‌شد و چندین بار تاکنون چاپ شده است، آیت‌ا بروجردی دستور داده بود که در ذیل هر باب فقهی و نقل هر حدیث از ائمه هدی، روایات اهل سنت نیز نقل شود تا ضمن آشنایی طلاب ما، برادران سنی هم آگاه شوند که چه تعداد حدیث از طریق ائمه ما و آن‌ها نقل شده است و این گامی عملی برای تقریب مذاهب اسلامی است.[۸]

در سال ۱۳۲۸ وفور حضور علما در حج به حدی بود که این حج را حجه‌العلما نامیده‌اند. محل اقامت آیت‌ا خوانساری محل رفت و آمد هیئت‌ها و کاروان‌های مذاهب مختلف ازجمله هیئت علمای مصر به سرپرستی شیخ حسن البناء، مرشد عام جمعیت اخوان‌المسلمین بود. این مراوده در بازشناخت مکتب تشیع برای هیئت مصری اهمیت داشت. در بین آنان علمایی از دانشگاه الازهر و روشنفکران دینی نیز بودند. آنان سؤالات و شبهاتی درباره مکتب تشیع داشتند که با آیت‌ا خوانساری مطرح کردند.[۹]

عضویت حوزه علمیه قم در دارالتقریب

«دارالتقریب بین المذاهب الاسلامیه» از نهادهای مهم تقریب بین مذاهب اسلامی در عصر حاضر می‌باشد که در سال ۱۳۲۵ شمسی، در شهر قاهره مصر تأسیس شد. این مؤسسه در راستای تقریب و نزدیکی مذاهب اسلامی و با پیگیری آیت‌ا بروجردی و محمود شلتوت گام به عرصه فعالیت نهاد.

شهید مرتضی مطهری در این باره می‌گوید: «یکی از مزایای معظم‌له [آیت‌ا بروجردی] توجه به علاقه فراوانی بود که به مسئله وحدت اسلامی و حسن تفاهم و تقریب مذاهب اسلامیه داشت. بسیار علاقه‌مند بود که حسن تفاهمی بین شیعه و سنی برقرار شود که از طرفی وحدت اسلامی که منظور بزرگ این دین مقدس است،

تأمین گردد و از طرف دیگر شیعه و فقه شیعه و معارف شیعه آن‌طور که هست به جامعه تسنن که اکثریت مسلمانان را تشکیل می‌دهند معرفی شود، از حسن تصادف چند سال قبل از زعامت و ریاست معظم‌له که هنوز ایشان در بروجرد بودند. دارالتقریب بین المذاهب اسلامیه به همت جمعی از روشنفکران سنی و شیعه تأسیس شده و معظم‌له در دوره زعامت خود تا حد ممکن با این فکر و با این مؤسسه کمک و همکاری کرد. برای اولین بار بعد از چند صد سال، بین زعیم روحانی شیعه و زعیم روحانی سنی شیخ عبدالمجید سلیم و بعد از فوت او شیخ محمود شلتوت مفتی حاضر و رئیس جامع الازهر، روابط دوستانه برقرار شد و نامه مبادله گردید.»[۱۰]

مرحوم آقا شیخ محمدتقی قمی از طرف آیت‌ا بروجردی به عنوان یک عالم شیعه در جمع علمای دارالتقریب حضور داشت و از آیت‌ا بروجردی حقوق ماهیانه دریافت می کرد و در مواقعی که به ایران می‌آمد گزارش کار خود را به آن مرحوم می‌داد.

به دنبال تشکیل دارالتقریب و پافشاری مرحوم بروجردی، شیخ محمود شلتوت رئیس وقت الازهر مصر، رسما فتوا داد که اهل تسنن می‌توانند مانند فتاوای علمای چهار مذهب اهل سنت، به فتاوای فقهای شیعه هم عمل کنند. این فتوای تاریخی در دنیای اسلام انعکاس وسیعی یافت. از آن پس بعضی از نویسندگان معروف و دانشوران منصف اهل سنت، روش اعتدالی در پیش گرفتند و چند کتاب فقهی و تفسیری شیعه مانند «مختصرالنافع» و «مجمع‌البیان» در مصر چاپ شد و مقالات علمی علمای شیعه و سنی به صورت یکجا در مجله «العالم الاسلامی» به چاپ می رسید.[۱۱]

مقابله با بهائیت

بهائیت که با ادعای محمدعلی باب شروع شده بود و توسط بهاءا تبدیل به جریان شده بود؛ در زمان رضاشاه قدرت گرفتند. رضاشاه در طی سال‌های اولیه سلطنت خود، تعدادی از بهائیان را به سمت‌های مهم در مدیریت مدنی، به‌ویژه شاخه‌های دولتی مرتبط با امور مالی منصوب کرد. خاندان سلطنتی فرزندان خود را نیز در مدارس بهایی ثبت‌نام کردند و دکتر شخصی شاه که جایگاه مهم و پرنفوذی داشت دکتر ایادی بهایی بود و بنا به برخی گزارش‌ها در طول چند سال کوتاه جمعیت بهائیت به سه برابر افزایش پیدا کرد.[۱۲] همین وضعیت در اوایل پادشاهی محمدرضاشاه هم با شدت بیشتر ادامه داشت به طوری که براساس مندرجات منابع یهودی، «بسیاری از خانواده‌های یهودی ازجمله در همدان، کاشان، شیراز و…، که به دلایل خاص به بهائیت گرویده بودند، به مناصب و موقعیت‌های بسیار بالای دولتی و مالی دست پیدا

کردند. از میان این افراد و خانواده‌ها می‌توان به نمونه‌هایی چون امیرعباس هویدا، ثابت‌پاسال همدانی و سرلشکر عبدالکریم ایادی، اشاره کرد.»[۱۳]

آیت‌ا... بروجردی علاوه بر نامه‌نگاری با شاه، از مرحوم فلسفی می‌خواهد که در منابر و تریبون‌های مختلف در مورد بهائیت روشنگری کند. مرحوم فلسفی و علما و طلاب مبلغ به تبلیغ و روشنگری مبادرت کردند که یک مورد آن در سخنرانی‌های مسجد شاه، که به طور مستقیم از رادیو پخش می‌شد، مطرح شد و موجی بزرگ در سراسر کشور بر ضد بهائیت پدید آمد. آقای فلسفی تصریح می کرد که هدف آشکار ساختن گمراهی بهائی‌هاست و نباید هیچ مسلمانی خودسرانه دست به قتل و خونریزی بزند. هیجان و احساسات مذهبی مردم در تمام کشور بر ض دبهائیان تحریک شد؛ به‌ طوری که شاه را واداشت دستور تخریب حظیره‌القدس را صادر کند. البته در عمل حظیره‌القدس به طور کامل تخریب نشد و تنها گنبد آن را خراب کردند.[۱۴] گفته شده بعد از این روشنگری‌ها بسیاری از بهائی‌ها از مسلک خود برگشتند و تعداد زیادی به منزل آیت‌ا... بروجردی آمده و در حضور ایشان از عقاید پیشین خود توبه کردند.[۱۵]

تاسیس انجمن حجتیه

بنیان‌گذار انجمن حجتیه شیخ محمود حلبی (۱۳۷۶-۱۲۷۹ش)، در سال ۱۳۳۲ شمسی در تهران محفلی با عنوان انجمن ضد بهائیت تشکیل داد که بعد‌ها «انجمن حجتیه مهدویه» نام گرفت. طبق اساسنامه انجمن حجتیه، این انجمن به هیچ وجه در امور سیاسی مداخله نمی‌کرد و مسئولیت هر دخالتی در امور سیاسی از سوی افراد منتسب به خود را، از خود سلب کرده بود. بسیاری، اصل عدم ورود انجمن حجتیه در امور سیاسی را عامل اصلی بدبینی انقلابیون به انجمن دانسته‌اند. یکی از مراکز اصلی برای شناسایی و جذب نیرو، مدرسه علوی به مدیریت علی‌اصغر کرباسچیان است. مخالفت شدید با انجمن بعد از پیروزی انقلاب از سال ۱۳۶۰ شمسی توسط سازمان مجاهدین انقلاب و با انتشار کتاب «در شناخت حزب قاعدین زمان» عمادالدین باقی و نشر دانش اسلامی وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی در سال ۱۳۶۳شمسی آغاز و ضربه سختی بر آن وارد شد. به همین جهت، برخی از چهره‌های انقلابی که سابقه ارتباط با انجمن را داشتند، به حاشیه رانده شدند.

انجمن حجتیه در سال ۱۳۶۲ پس از سخنان امام خمینی درباره عملکرد مغایر با اهداف نظام جمهوری اسلامی، تعطیلی فعالیت خود را اعلام کرد. در بیانیه‌ای که به همین مناسبت انتشار پیدا کرده بود، با اشاره به اظهارات امام خمینی آمده بود که انجمن تصور نمی‌کرده است مخاطب سخنان امام باشد اما بعد

از تحقیق محرز شده است که مخاطب انجمن حجتیه است و لذا از این تاریخ، تمامی جلسات و خدمات انجمن تعطیل شد و اعلام کردند که هیچ‌کس مجاز نیست تحت عنوان این انجمن، کوچک‌ترین فعالیتی انجام دهد. انجمن حجتیه در دهه هفتاد و هشتاد، حرکت جدیدی را آغاز کرد، حرکتی که بیش از همه به وحدت شیعه و اهل سنت ضربه می زد و همچون گذشته در مقام عمل به جدایی دین از سیاست اصرار ورزید.

نشر مجله مکتب اسلام

مجله «درس‌هایی از مکتب اسلام» از نشریه‌های حوزه علمیه قم در سال ۱۳۳۷ش توسط آیت‌ا... شریعتمداری تأسیس شد.[۱۶] در سال اول انتشار مجله، سید موسی صدر مسئول اصلی مجله بود. پس از آن تا سال ۱۳۶۶ش آیت‌ا... مکارم شیرازی صاحب‌امتیاز و مسئول مجله بود و پس از او، این مسئولیت برعهده آیت‌ا... جعفر سبحانی گذاشته شد.[۱۷]

محتوای اساسی این مجله آشنایی مخاطبین با اسلام و بخصوص مذهب تشیع در مقابل فرهنگ و تمدن غرب بود. در سال‌های نخست سنگین‌ترین مقالات را علامه طباطبایی می‌نوشت و به معرفی اسلام و برخورد اسلام با نیازمندی‌های روز و مسائل اجتماعی از دیدگاه اسلام می‌پرداخت.[۱۸]

در ۱۰ اسفند ۱۳۹۱ش همایش تجلیل از نیم قرن انتشار نشریه مکتب اسلام در قم برگزار شد. در این مراسم ضمن گرامی‌داشت ۵۴ سال انتشار نشریه، از خدمات آیت‌ا... مکارم شیرازی و آیت‌ا... سبحانی در مدیریت و نویسندگی در این مجله و نیز از جمعی از نویسندگان تجلیل شد و از تمبر یادبود نشریه رونمایی گردید.[۱۹] این مجله همچنین در سال ۱۳۸۲ش در اولین جشنواره مطبوعات دینی به خاطر قدمت و محتوای غنی آن به عنوان نشریه برتر انتخاب شد.

نشر مجله مکتب تشیع

«مکتب تشیع» از نخستین نشریه‌های حوزه علمیه قم است که از ۱۳۳۸ تا ۱۳۴۳ش به‌ صورت فصل‌نامه و سال‌نامه منتشر شد. هاشمی رفسنجانی، محمدجواد باهنر، نعمت‌ا... صالحی نجف‌آبادی و سید محمدباقر مهدوی مؤسسان آن بودند. هدف اصلی آن‌ها ارائه‌ اندیشه‌های اسلامی در قالب‌های نو برای مقابله با اندیشه‌های مارکسیستی و ملی‌گرایانه، و هدف دیگرشان ایجاد پایگاه مطبوعاتی برای امام خمینی بود،

اما امام با این‌که مجله پایگاهش باشد موافقت نکرد و تنها پذیرفت که نقش مشورتی داشته باشد و چند تن از نویسندگان حوزوی ازجمله سید ابوالفضل موسوی زنجانی را برای همکاری با نشریه معرفی کرد.[۲۰] به دنبال تحولات سال ۱۳۴۲ش ازجمله واقعه ۱۵ خرداد و دستگیری برخی از اعضا، نشریه توقیف شد.

۳. تاسیس مراکز و موسسات سازمانی (۱۳۴۰ تا ۱۳۵۷)

هجوم تبلیغات افکار مختلف غربی و شرقی که عموما از طرف حکومت در مقابل افکار اسلامی تقویت می‌شد باعث شد علما و طلاب قم به ایجاد موسسات و مراکز علمی و پژوهشی و تبلیغات دینی فردی و جمعی گسترده‌ای بپردازند که بخش بزرگی از این فعالیت‌ها به معرفی مذهب تشیع و طرح و مقایسه با مکاتب، ادیان و مذاهب دیگر اختصاص داشت.

مؤسسه در راه حق: موسسه در راه حق در سال ۱۳۴۳ شمسی توسط حضرات آقایان «سید محسن خرازی، رضا استادی، سید هادی خسروشاهی و سیدجمال‌الدین دین‌پرور» تأسیس گردید.[۲۱] دهه چهل، دهه‌ای بود که گروهی می‌کوشیدند از مذهب علیه مذهب استفاده کنند. در چنین شرایط بود که در سال ۱۳۴۳ جمعی از علما و دانشمندان حوزه علمیه قم، مؤسسه در راه حق را تأسیس کردند. دوره اول و دوم «نشریات رایگان» موسسه، مختص انحرافات دینِ مسیحیت بود. در پی آن، یک دوره تاریخ اسلام با رعایت ایجاز منتشر شد. در ادامه مؤسسه، در مبارزه با مکتب انحرافی مارکسیسم بر آن شد تا نشریاتی را در دو سطح ساده و تخصصی منتشر سازد تا پرده از چهره مارکسیسم برافکند. اکنون موسسه در راه حق در دفاع از اصول عقاید شیعه و نقد مذاهب دیگر فعالیت می‌کند. افزون بر این فعالیت‌ها، نشریات عمیق و کلیدی آن، به زبان‌های زنده دنیا ترجمه شده است.[۲۲]

براساس گزارش‌های منتشرشده از سوی موسسه در راه حق، عمده کار مؤسسه، توزیع جزوات به زبان ساده است. این جزوات که تعدادشان به حدود ۲۵۰ عدد می‌رسد، گاه با تیراژهای چندصدهزارتایی تکثیر شده‌اند. با توجه به استقبال مخاطبان، جزوات و کتب مؤسسه به دو زبان زنده دنیا ترجمه می‌شود. این مخاطبین که حدود ۱۵ هزار نفرند، نشریات، جزوات و کتب مفید برای‌شان ارسال می‌شود.

جزوات مذکور علاوه بر ارسال به استان‌های کشور، به ۵۰ کشور دیگر در پنج قاره جهان به ۱۳ زبان ازجمله انگلیسی، فرانسه، اردو، ترکی استانبولی، ساحلی و عربی ارسال می‌شود. ۱۳ دوره جزوه وجود دارد که اصول دین، تاریخ اسلام، فقه، وهابیت، اهل بیت از دیدگاه اهل سنت از مهم‌ترین موضوعات

آن‌ها هستند.

بنابر اظهارات مسئولین این مرکز، مؤسسه تا سال ۱۳۸۹، ۱۶ دوره آموزشی مکاتبه‌ای برگزار کرده و بیش از ۱۴۴ جزوه و ۲۳۱ کتاب و صدها نشریه به زبان‌های فارسی، عربی، انگلیسی، اردو و فرانسه در زمینه مسائل فکری، فرهنگی و اعتقادی به چاپ رسانده است. همچنین بیش از صدهزار پرسش و شبهه مطرح‌شده از سوی جوانان و نوجوانان در داخل و خارج از کشور را پاسخ گفته و مجموعه‌ای شامل شش هزار سؤال و جواب فکری و اعتقادی را در قالب نرم‌افزار کامپیوتری منتشر کرده است.

از سال ۱۳۵۰ش ایده تربیت طلاب جوان و بااستعداد در مؤسسه مطرح شد تا موضوعاتی چون زبان، ادبیات، نویسندگی، فلسفه غرب و... به آن‌ها آموزش داده شود و بر این اساس آیت‌ا‌ محمدتقی مصباح یزدی به همکاری فراخوانده شده و واحد آموزش مؤسسه راه‌اندازی شد. بعدها بخش آموزش این مرکز در مؤسسه باقرالعلوم(ع) به صورت گسترده‌تری دنبال شد. [۲۳]

موسسه دارالتبلیغ اسلامی: دارالتبلیغ اسلامی، مؤسسه‌ای علمی و تبلیغی بود که در سال ۱۳۴۴ توسط آیت‌ا‌ سید کاظم شریعتمداری در قم تشکیل شد که در مراسم افتتاح آن، شریعتمداری، موسی صدر و صدر بلاغی به ایراد سخنرانی پرداختند. هدف از ایجاد این مرکز تربیت مبلغ مذهبی و مقابله با تبلیغات ضد شیعی بود. در این مرکز اسلامی مبلغان مذهبی با زبان‌های خارجی آشنا شده و همچنین کتب تبلیغی به زبان‌هایی دیگر ترجمه می‌شد.[۲۴]

مکارم شیرازی، جعفر سبحانی، موسی شبیری زنجانی، مرتضی مطهری، سید صدرالدین بلاغی، عطاءا‌ عاملی، مصطفی زمانی، داود الهامی، سید هادی خسروشاهی، علی حجتی کرمانی، رضا گلسرخی کاشانی و مجتبی عراقی و ده‌ها استاد و پژوهشگر حوزه علمیه قم در این موسسه فعالیت می‌کردند.[۲۵]

دوره آموزشی اول دارالتبلیغ با ۱۲۵ نفر و دوره دوم با ۱۴۵ نفر از طلاب آغاز شد. برنامه درسی مشتمل بر اصول عقاید، بررسی مذاهب و ادیان دیگر، تفسیر و حفظ قرآن، فقه و اصول (در حد کلیات و به طور استدلالی)، علم حدیث، حفظ متون حدیثی، تاریخ اسلام و شناسایی کشورهای اسلامی بود. دارالتبلیغ برای نخستین بار مرکزی برای جذب و تربیت طلاب خارجی و آموزش و ساماندهی آنان تأسیس کرد.[۲۶] ایجاد مرکز آموزش برای زنان طلبه نیز برای نخستین بار در دارالتبلیغ صورت گرفت.

انتشار نشریاتی برای جوانان و حتی کودکان با عناوینی مانند «پیام شادی» در شمار فعالیت‌های این مرکز بود. غلامرضا سعیدی در جریان افتتاحیه کتابخانه دارالتبلیغ در ۱۳ خرداد ۱۳۴۸ نشریه مکتب اسلام را یکی از نشریات دارالتبلیغ عنوان کرد و گفت که هر ماه متجاوز از چهل هزار نسخه از آن منتشر می‌شود. افزون بر این، دارالتبلیغ طی سال‌های فعالیت خود، ده‌ها عنوان کتاب منتشر کرد. در بخش روابط خارجی با دنیای اسلام، دارالتبلیغ تلاش می‌کرد تا با برخی نهادهای دینی جهان اسلام در تماس باشد. در سال ۱۳۹۱ق دکتر فحام، شیخ و رئیس دانشگاه الازهر به قم آمد و با آیت‌ا‌ شریعتمداری دیدار کرد. در این مجلس چندین نفر سخنرانی کردند که از آن جمله شیخ محمد جواد مغنیه بود. این مرکز با ایجاد چند مجله طلاب را به نویسندگی تشویق کرد.[۲۷]

موسسه اصول دین: در کنار موسسه در راه حق، در سال ۱۳۴۶ ش موسسه اصول دین فعالیت خود را آغاز کرد، اما طولی نگذشت که به دلیل فعالیت‌های گسترده موسسه در راه حق با این موسسه ادغام شد. بیشتر به کارهای فرهنگی همچون نشر و چاپ مقالات و کتب در زمینه اصول و فروع دین می‌پرداخت. ادغام گروه‌های علمی و تبلیغی متعدد با یکدیگر در این سال‌ها باعث تقویت این مراکز و گستردگی و تنوع فعالیت‌ها می‌شد و این امر بعد از ادغام این دو موسسه اتفاق افتاد و محصولات علمی و فرهنگی گسترده‌ای تولید و نشر می‌شد.

دفتر گسترش فرهنگ اسلامی خارج از کشور: این دفتر در سال ۱۳۵۵ در قم تاسیس شد که بعدا به عنوان «مرکز نشر معارف اسلامی در جهان» تغییر نام یافت. این موسسه بیشتر به تحقیق، ترجمه و چاپ آثار موسس آن پرداخت می‌کرد. موسس این دفتر سید مجتبی لاری است.[۲۸] سید مجتبی موسوی لاری، از سال ۱۳۴۱ با یک سلسله مقالات اخلاقی-اسلامی در مجله دینی و علمی «درس‌هایی از مکتب اسلام»، نویسندگی را به طور جدی آغاز کرد. او گستره مطالعاتی زیادی در حوزه معارف اسلامی از دیدگاه مذاهب و جریان‌های اسلامی داشت و تاکید داشت که با تکیه و تاکید بر مشترکات معارف اسلامی و عدم پرداخت به مسائل اختلافی به معرفت‌هایی دست خواهیم یافت که پاسخ‌گوی نیازهای عقیدتی جهان امروز خواهد بود.[۲۹] ایشان از سال ۱۳۴۲ سفرهای خارجی، بخصوص کشورهای غربی زیادی داشت و فرهنگ و مسلک غربی را همچون یک دین منسجم شرک‌آلود می‌دانست که باید با معارف ناب و فطریِ اسلامی اصلاح کرد.[۳۰]

اولین کتاب مشهور او «اسلام و سیمای تمدن غرب» که در سال ۱۳۴۳ چاپ شد درباره مواجهه اسلام با دین جدیدِ جهانیِ غرب بود. کتاب‌های سید مجتبی موسوی لاری تاکنون به ۲۸ زبان ازجمله زبان‌های انگلیسی، عربی، فارسی، اردو ترجمه و منتشر شده است. سید مجتبی موسوی لاری، ۱۹ اسفند ۱۳۹۱ در ۷۷ سالگی در لار درگذشت. آیت‌ا‌ خامنه‌ای در پیام تسلیتی خدمات موسوی لاری در چند دهه اخیر را کم‌نظیر توصیف

کرد.[۳۱]

کتاب «بحوث مع اهل السنة والسلفیة»: از مهم‌ترین کتاب‌هایی که در زمینه فرق و مذاهب در این سال‌ها نوشته شده کتاب‌هایی است که آیت‌ا... سید مهدی روحانی تالیف کرده‌اند. ایشان در مطالعات خود، در دو چیز تبحر خاصی داشت و ممتاز شناخته می شد: ۱) ملل و نحل، اعم از اسلامی و غیراسلامی؛ ۲) تفسیر قرآن.

او در کنار مطالعات رایج حوزه‌های علمیه به تحقیق در علوم تفسیر، حدیث، تاریخ، کلام و مذاهب اسلامی پرداخت. وی با پژوهش تطبیقی کتاب‌های آسمانی (تورات و انجیل) با قرآن مجید، نقاط اشترک و افتراق آن‌ها را با قرآن روشن ساخت و یادداشت‌های بسیار در شناخت فرقه‌های گوناگون اسلامی فراهم آورد. از این رو به دلیل آگاهی گسترده‌ای که از تاریخ، فقه و اعتقادات آنان داشت؛ چند بار به نمایندگی از سوی جمهوری اسلامی و حوزه‌های علمیه قم به ترکیه، عربستان، ژاپن و جاهای دیگر رفت و از اعتقادات شیعه به‌خوبی حمایت کرد.[۳۲]

او کتاب‌های « بحوث مع اهل السنة و السلفیة»؛ «فرقةالسلفیة و تطوراتها فی التاریخ» و مقالاتی در موضوعات فرقه‌های اسلامی که در نشریه مکتب اسلام چاپ می‌شد در دهه‌های سی و چهل شمسی به چاپ رساند، و در سال‌های بعد «تاریخ فرق و مذاهب اسلامی» را در دو جلد نوشت که هیچ‌گاه چاپ نشد، اما بعدها سید حسن خمینی فیش‌های علمی ایشان درباره فرق و مذاهب را در سه جلد به نام «فرهنگ‌نامه فرق و مذاهب» منتشر کرد.

۴. دانش فرق و مذاهب در حوزه علمیه قم بعد از انقلاب اسلامی

حوزه علمیه قم به عنوان داعیه‌دار انقلاب اسلامی ایران بعد از انقلاب در زمینه‌های مختلفی به فعالیت و تکاپوی علمی و عملی دست زد. بخصوص بعد از دوره خفقان قبل از انقلاب بسیاری از علما و طلاب حوزه علمیه قم که ایده‌های فراوانی در شناخت ادیان و مذاهب جهان و معرفی تشیع به جهان داشتند دست به عملی کردن این ایده‌ها زدند و زمان زیادی نگذشت که ده‌ها مرکز، موسسه و دانشگاه در این زمینه ایجاد شد. ناگفته پیداست که حوزه علمیه در دهه شصت به دلیل گرفتاری‌های اول انقلاب و تحمیل جنگ تمام‌عیار هشت‌ساله در این زمینه توفیقات عملی درخور توجهی نداشت و این دهه به تاسیس برخی مراکز و تغییر کاربری برخی دیگر گذشت. دهه هفتاد دوران به‌خودآیی حوزه علمیه قم بود و بسیاری از مراکز

اساسی در این دوران پایه‌گذاری یا تکمیل شدند؛ اما دهه هشتاد دهه شکوفایی و ثمردهی حوزه علمیه قم بود. در این دوران هزاران دانش‌پژوه در مراکز مختلف به امر دانش فرق و مذاهب پرداختند و هزاران مقاله، رساله و کتاب و ده‌ها نرم‌افزار تولید شد به ترتیب تاریخی به برخی از این مراکز و تولیدات اشاره می‌شود:

موسسه کلام اسلامی امام صادق (ع): «مرکز تخصصی علم کلام امام صادق ع» توسط آیت ا جعفر سبحانی در سال ۱۳۵۹ شمسی تأسیس شد و در زمینه فرق کلامی و نقد وهابیت مشغول به فعالیت می باشد. رشته تخصصی علم کلام یکی از اولین رشته‌های تخصصی حوزه علمیه قم است که به منظور آموزش عمیق و گسترده عقاید اسلامی به طلاب حوزه علمیه، درسال ۱۳۷۰ توسط مدیریت محترم حوزه علمیه قم و تحت اشراف آیت ا سبحانی تأسیس گردید. این رشته تحصیلي تا سال ۱۳۷۹ تنها در سطح چهار برگزار مي‌شد. شرط ورود به تحصیل در این مقطع دو سال درس خارج بود که به مدت چهار سال مشغول به تحصیل مي‌شدند و پس از تدوین پایان‌نامه سطح چهار، به اخذ مدرک علمي سطح ۴ نایل مي‌آمدند. طي این مدت تقریباً حدود ۴۰۰ نفر فارغ التحصیل شدند. پس از سال ۱۳۷۹ در سیستم آموزشي رشته هاي تخصصي تغییرات عمده اي ایجاد گردید و در سه مقطع سطح ۲، سطح سه و سطح ۴ تدوین شد. تا سال ۱۴۰۱ حدود بیست دوره آموزشي در مقطع سطح دو و سطح سه برگزار شده است. در سطح چهار کلام مقارن و در سطح سه در سه گرایش مسائل جدید کلامی، کلام مقارن و نقد وهابیت و در سطح دو با گرایش کلام اسلامی به پذیرش دانشجو مشغول هستند. شعباتی از این موسسه در شهرهای کاشان، شهرکرد، گرگان، سمنان، بوشهر، ملایر، جهرم و رودان نیز به سطح دو و در دو شهر به سطح سه مشغولند.[۳۳]

این مؤسسه تا کنون در زمینه «کلام تطبیقی امامیه با معتزله و اشاعره و ماتریدیه و مسائل کلامی جدید» و «نقد وهابیت» به فعالیت مشغول می باشد؛ هر کدام از دوره های تخصصی سطح سه کلام تطبیقی و نقد وهابیت این مرکز، سه ساله برگزار می شود و دوره سطح چهار کلام تطبیقی این مرکز، چهارساله برگزار می گردد و دانش پژوه های این دو مقطع با تسلط کامل بر تاریخچه علم کلام و فرقه های کلامی اسلامی فارغ التحصیل می شوند.

مجلات و کتب تخصصی این مرکز تخصصی عبارتند از:

الف) مجله علمی پژوهشی «کلام اسلامی» که در سال ۱۳۷۳ شمسی شروع به فعالیت کرده است به بررسی فرق کلامی و معتقدات آنها و دفاع از عقائد امامیه پرداخته است.

ب) مجله «درسهایی از مکتب اسلام» که در سال ۱۳۳۷ شمسی توسط حضرات آیات عظام شیخ جعفر سبحانی و شیخ ناصر مکارم شیرازی آغاز به فعالیت کرده بود، پس از وقفه طولانی، مجدداً در سال ۱۳۹۱ شمسی توسط این مرکز علمی راه اندازی شد و به موضوعات کلامی و فلسفی می پردازد.

ج) مجموعه پنج جلدی گرانقدر «دانشنامه کلام اسلامی» که بر اساس حروف الفبا در پانصد مدخل تنظیم شده که تا کنون، سه جلد این اثر نفیس به چاپ رسیده که شامل ۲۶۷ مدخل بوده و به فرق و ادیان و موضوعات کلامی امامیه و سایر فرق کلامی می پردازد.

اداره کل فرق و ادیان معاونت تبلیغ حوزه علمیه

در دهه هشتاد شمسی معاونت تبلیغ حوزه های علمیه به این نتیجه رسید که باید به بحث فرق و مذاهب ورود کرده و دوره های کوتاه‌مدت آموزشی را در حوزه علمیه قم و دیگر حوزه های علمیه در زمینه نقد فرق و ادیان برگزار کند. اداره کل فرق و ادیان در زمینه مسیحیت، زرتشتی‌گری، وهابیت، صوفیه، اهل حق، عرفان‌های نوظهور و بهائیت کار می‌کند که افراد بسیاری در دوره‌های آموزشی مربوطه شرکت کردند.

آموزش‌های فرق و ادیان که به صورت حضوری و مجازی در دوره‌های مقدماتی و تکمیلی برگزار می‌شوند. این مجموعه اساتید لازم برای سازمان‌ها و نهادها در حوزه فرق و ادیان را برای کل کشور نیز تأمین می‌کند.

این اداره برای هفت گرایش فرق و ادیان، هفت کتاب درسی تدوین کرده است. تولید ۵۰ عنوان بروشور، تدوین سیر مطالعاتی، تدوین شیوه‌های تبلیغاتی فرق و ادیان و روش‌های مقابله با آن‌ها، راه اندازی کتابخانه تخصصی در حوزه فرق و ادیان، تولید مقاله برای مجلات و ایجاد بانک مقالات عرفان‌های کاذب و تاسیس پایگاه جامع برای مباحث فرق و ادیان از دیگر فعالیت های این اداره دو دهه گذشته است.

راه اندازی و پشیبانی از گروه‌های جهادی تبلیغی، تهیه و تأمین بسته‌های فرهنگی و تولید فیلم و کلیپ برای رابطان تبلیغی، فعال‌سازی گروه‌های مردمی در شهرها در حوزه نقد فرق و ادیان، رصد و پیگیری امور فرق و ادیان که به صورت کلی و جزئی صورت می‌گیرد، بخش دیگری از فعالیت‌های اداره فرق و ادیان هستند. شناسایی فرق موجود، کتاب‌های ضاله موجود، شناسایی مبلغان فرق و ادیان، رصد فعالیت‌های فرق و ادیان از سوی اساتید و متعلمان و حوزه‌های سفیران هدایت، بخش دیگری از حوزه‌های فعالیتی اداره فرق و ادیان هستند.[۳۴]

مرکز تحقیقات علوم اسلامی نور

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) توسط رهبر معظم انقلاب اسلامی در سال ۱۳۶۸ تأسیس شده است.[۳۵] از نرم افزارهای این مرکز، کتابخانه کلام اسلامی، درختواره کلام اسلامی، پرسمان، مجموعه آثار مجمع جهانی تقریب، وهابیت و سلفیت، وهابیت شناسی، موسوعه فقه شیعه و فقه مقارن می باشد. همچنین نرم افزار فرق و مذاهب در دستور کار این مرکز قرار دارد که تمام آثار فرق و مذاهبی را در

آن جمع آوری کرده است.

این مرکز در سال ۱۳۸۶ به منظور دسترسی سریع و آسان محققان و پژوهشگران به منابع علمی و پژوهشی با هدف عرضه کتاب های تخصصی حوزه علوم اسلامی و انسانی بر روی شبکه جهانی اینترنت، اقدام به راه اندازی پایگاه کتابخانه دیجیتال با امکانات پژوهشی و قابلیت های متنوع تحقیقاتی در سال ۱۳۸۷ بصورت اولین نسخه آزمایشی پایگاه را راه اندازی کرد و در سال ۱۳۸۸ به صورت رسمی پایگاه کتابخانه دیجیتال افتتاح شد.[۳۶]

کلیه کتابهای این کتابخانه در دهها مجموعه قفسه بندی شده اند که هزاران عنوان کتاب مرتبط با مذاهب اسلامی در مجموعه های کلام، تاریخ، فرق اسلامی، تصوف و عرفان، فقه، فلسفه و تفسیر قابل دسترسی می باشد. به عنوان نمونه با جستجوی واژه «مذاهب» به بیش از ۹۰۰۰ یافته می رسیم. نیز پایگاه مجلات تخصصی نور (نورمگز)، وب‌گاهی است که هزاران مقاله در زمینه فرق و مذاهب را در خود جای داده است که وابسته به این مرکز است.[۳۷] متخصصان مراجعه‌کننده، این مرکز را بر آن داشت تا با راه اندازی پایگاه مجلات تخصصی نور پاسخگوی این نیاز باشد.[۳۸]

مجمع جهانی تقریب بین مذاهب اسلامی

مجمع جهانی تقریب بین مذاهب اسلامی سازمانی غیردولتی است، متشکل از گروهی از عالمان دینی جهان اسلام که با هدف تقریب مذاهب اسلامی شکل گرفته است. این تشکّل در سال ۱۳۶۹ش به‌دستور آیت‌ا‌ خامنه‌ای رهبر جمهوری اسلامی ایران تأسیس شد. این مرکز با هدف آشنایی و تفاهم بیشتر بین علما، متفکران و پیشوایان مذهبی جهان اسلام در زمینه‌های اعتقادی، فقهی، اجتماعی و سیاسی بوجود آمد.[۳۹] برگزاری همایش‌ها و کنفرانس‌های بین‌المللی تقریبی در کشورهای مختلف جهان؛[۴۰] از جمله برگزاری کنفرانس بین‌المللی وحدت اسلامی که هرساله از ۱۲ تا ۱۷ ربیع‌الاول هم‌زمان با هفته وحدت برگزار می‌شود. در کنفرانس وحدت علما و متفکران شیعه و اهل‌سنت از مناطق مختلف ایران و جهان شرکت می‌کنند.[۴۱]

دانشگاه مذاهب اسلامی از جمله دانشگاه های زیر مجموعه مجمع التقریب است. این دانشگاه با هدف آموزش همه مذاهب فقهی و حقوقی اسلامی به‌صورت تطبیقی تأسیس شده‌است.[۴۲] ساختمان مرکزی آن در تهران است و شعبه‌هایی در زاهدان، سنندج و بندرعباس دارد. پژوهشگاه مطالعات تقریبی نیز از دیگر مجموعه های زیر نظر مجمع تقریب است. این پژوهشگاه دارای سه پژوهشکده فقه و حقوق، تاریخ و رجال، و قرآن و حدیث است.[۴۳] ساختمان پژوهشگاه در قم قرار دارد.

انتشار مجله‌های رسالة‌التقریب، رسالة‌الاسلام، ثقافة‌التقریب، پیک تقریب و اندیشه تقریب از منشورات مجمع جهانی تقریب است.[۴۴] در نرم‌افزار آثار مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۲۶ عنوان کتاب از آثار مجمع به زبان عربی و فارسی ارائه شده است.[۴۵]

خبرگزاری تقریب نیز با رویکرد تقریبی، اخبار مربوط به موضوعات تقریبی جهان اسلام را منتشر می‌کند.[۴۶] این خبرگزاری به زبان‌های فارسی، عربی، انگلیسی، اردو و فرانسه به تهیه و نشر خبر می‌پردازد.

دانشگاه مذاهب اسلامی

دانشگاه مذاهب اسلامی دانشگاهی وابسته به مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی است و با هدف آموزش فقه مذاهب اسلامی و حقوق به‌صورت تطبیقی و مقارن (مقایسه‌ای) با دستور علی خامنه‌ای، رهبر جمهوری اسلامی، بنیاد نهاده شده‌است. ساختمان مرکزی دانشگاه واحد خواهران و برادران آن در تهران است و شعبه‌هایی نیز در زاهدان، سنندج ، بندرعباس و گنبدکاووس دارد.

این دانشگاه تنها دانشگاهی است که رشته و گرایش‌های حقوق و فقه مقارن را به‌صورت تطبیقی ارائه می‌دهد که میزبان دانشجویان تمام مذاهب اسلامی از دیگر کشورها نیز هست. همچنین کلاس‌ها در این دانشگاه از استادان برجسته تمام مذاهب اسلامی (شیعه و اهل سنت) و استادان حقوق برگزار می‌شود.[۴۷]

این دانشگاه حداقل شش نشریه به زبانهای مختلف منتشر می کند که مهمترین آن «فصلنامه آموزشی و پژوهشی فروغ وحدت» است که مقالاتی از صاحب نظران شیعه و سنی در آن منتشر می شود.[۴۸]

به منظور همبستگی و تقریب بیشتر پیروان مذاهب اسلامی، و نظر به نیاز مبرم به پژوهش های جدیدتر بر اساس مقارنه بین مذاهب و غنی تر ساختن بررسی ها و مطالعات آن ها، دانشگاه مذاهب اسلامی با دانشکده هایی به شرح زیر تاسیس گردیده است:

- دانشکده فقه و حقوق مذاهب اسلامی با رشته های : فقه و حقوق امامیه؛ فقه و حقوق شافعیه؛ فقه و حقوق حنفی و ارشد با رشته های: فقه مقارن و حقوق خصوصی اسلامی، فقه مقارن و حقوق عمومی اسلامی، فقه مقارن و حقوق جزای اسلامی. در دوره دکتری با رشته : فقه و مبانی حقوق اسلامی
- دانشکده کلام، فلسفه و ادیان: در دوره کارشناسی با رشته های: فلسفه و عرفان اسلامی، ادیان و مذاهب اسلامی، کلام.[۴۹]

این دانشگاه دو نشریه «فقه مقارن» و «مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی» را بصورت فصلنامه منتشر می کند.[۵۰]

موسسه آموزشی پژوهشی مذاهب اسلامی

«مؤسسه تخصصی مذاهب اسلامی» که در سال ۱۳۷۰ شمسی توسط دفتر مقام معظم رهبری در امور سیستان و بلوچستان راه اندازی شده و در زمینه بررسی تطبیقی کلام شیعه با دیگر فرق و مذاهب کلامی فعالیت دارد و تا کنون نوزده دوره تخصصی سطح سه و دو دوره تخصصی سطح چهار برگزارکرده است. با گذراندن دوره سطح سه و سطح چهار، دانش پژوهان این مؤسسه بر فرق کلامی اهل سنت و طریقت های تصوف و مذاهب فقهی اهل سنت تسلط پیدا می کنند.[۵۱]

این مرکز در دو مقطع تحصیلی سطح۳ (رشته: کلام اسلامی با گرایش مذاهب اسلامی) و سطح ۴ (رشته: کلام تطبیقی امامیه با اشاعره، معتزله و ماتریدیه)، به طلاب محترم خدمات آموزشی ارائه می‌دهد. حدود ۴۰۰ دانش‌پژوه در سطح سه از این مرکز فارغ التحصیل شده‌اند.[۵۲]

یکی دیگر از فعالیت‌های آموزشی این معاونت، برگزاری دوره‌های کارگاهی و کوتاه‌مدت است که به منظور تقویت بنیه علمی طلاب بومی و نیز آموزش مهارت‌های روش گفتگو و تعامل با اهل‌سنت، اجرا می‌شود. با توجه به اینکه این دوره‌ها به صورت متفرقه در قم و استان‌های مشترک برگزار می‌شده است، تعداد این دوره‌ها را بیش از ۲۰ دوره و ۳۵۰ نفر می‌توان برآورد کرد.

نیز در سالهای اخیر به منظور تمرکززدایی آموزش‌های کاربردی و ضروری که مورد نیاز منطقه و طلاب مستقر در استان‌های مشترک بود به شکل غیرحضوری برگزار شد. دروس این دوره‌ها خلاصه‌ای از دروس سطح ۳ این مرکز می‌باشد. تاکنون ۳ دوره در این مرکز برگزار شده است که حدود ۱۵۰ نفر خروجی این طرح می‌باشد.[۵۳]

این مرکز تخصصی دارای یک مجله تخصصی به نام «مجله صراط» با موضوع فرق کلامی و معتقدات آنها است که تا کنون ۲۶ شماره از آن چاپ و منتشر شده است. همچنین از اقدامات منحصر به فرد در جهت تعامل با فرق کلامی اهل سنت که توسط این مؤسسه برگزار می شود، برگزاری نشست سالانه تخصصی علمای شیعه و اهل سنت در زاهدان از سال ۱۳۷۱ شمسی تا کنون می باشد که به همایش مذاهب شهرت یافته است.

موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره) در سال ۱۳۷۲ تأسیس گردید. این مؤسسه بیش از ۱۴ رشته در مقطع کارشناسی دارد. گروه‌های علمی از قبیل ادیان، کلام و فلسفه دین، عرفان و... را شامل می‌شود.[۵۴] انتشارات این موسسه از فعالترین مراکز انتشاری است که تاکنون در حوزه مذاهب و عرفان آثار پژوهشی خوبی را چاپ کرده اند.[۵۵] همچنین پایان نامه های زیادی در موضوعات مذاهب در سایت این موسسه به چشم می خورد که نشان از عمق علمی این موسسه و پرداخت جدی و نزدیک به معارف کلامی، فقهی، اخلاقی، عرفانی و سیاسی ادیان و مذاهب مختلف جهانی است.[۵۶]

موسسه آموزش عالی امام رضا (ع)

مؤسسه آموزش عالی حوزوی امام رضا (ع) در سال ۱۳۷۴ شمسی توسط دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم افتتاح گردید و در زمینه مذاهب فقهی و فرق کلامی فعال است. دانش پژوهان سطح سه آن، در زمینه «تاریخ اهل بیت و مذاهب اسلامی» در یک دوره چهار ساله بر فرق اسلامی و فرق انحرافی و کلام مقارن مسلط می شوند. مجله علمی تخصصی «اسلام پژوهان» از سال ۱۳۹۱ شمسی تا ۱۳۹۹شمسی در هفت دوره، چاپ و منتشر شده است.

مرکز مذاهب اسلامی وابسته به مرکز فقهی ائمه اطهار

مرکز مطالعات تطبیقی مذاهب وابسته به مرکز فقهی ائمه اطهار (ع)، در سال ۱۳۸۳ شمسی در زمینه فِرَق کلامی و نقد وهابیت تاسیس شد. اکنون این مرکز زیر نظر آیت ا شیخ محمد جواد فاضل لنکرانی اداره می شود. تسلط کافی بر «فقه مقارن و علوم حدیث تطبیقی و مذاهب فقهی فریقین و جوامع حدیثی فریقین» از جمله امتیازات فارغ التحصیلان این مرکز است؛ داشته باشند. مجله تخصصی «مطالعات مقارنه ای مذاهب اسلامی» در سال ۱۳۹۹ شمسی مجوز انتشار گرفته و تاکنون چند شماره از آن منتشر شده است. همچنین کتب «مبانی فقهی تقیه مداراتی» و «موسوعة احکام الاطفال و ادلتها، مقارنة تفصیلیة بین مذهب الامامیة و المذاهب الاخری»، از ثمرات دیگر این مرکز می باشد.

دانشگاه ادیان ومذاهب

دانشگاه ادیان و مذاهب در سال ۱۳۸۷ توسط حجت الاسلام و المسلمین سید ابوالحسن نواب در زمینه مذاهب کلامی، فقهی، عرفان و تصوف و ادیان تاسیس شد. دانشگاه ادیان و مذاهب، نخستین دانشگاه تخصصی ادیان و مذاهب در ایران است. هدف اصلی دانشگاه معرفی عالمانه‌ی اسلام بر اساس آموزه‌های اهل‌بیت علیهم السلام است..[۵۷]

دانشگاه ادیان و مذاهب دارای دانشکده مذاهب اسلامی، دانشکده عرفان و تصوف، دانشکده شیعه شناسی، دانشکده ادیان و غیر آن می باشد که در مقطع کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری در رشته های متعدد دانشجو می پذیرد. رشته های مذاهب اسلامی، مذاهب فقهی، تصوف و عرفان اسلامی، وهابیت شناسی در مقطع ارشد و دکتری از رشته های مرتبط فرق و مذاهب است.[۵۸] دانشکده مذاهب، در زمینه ارشد مذاهب اسلامی و دکتری مذاهب کلامی، ارشد و دکتری مطالعات تطبیقی مذاهب اسلامی، دکتری وهابیت شناسی و دکتری تقریب اسلامی فعالیت می کند.[۵۹]

دانشکده عرفان این دانشگاه در دو مقطع ارشد و دکتری فعال است که رشته تصوف و عرفان از جمله رشته هایی است که به شناخت و بررسی سلاسل و طریقت های صوفی می پردازد. دو فصلنامه عرفان از جمله مجلات مرتبط با این دانشکده است.[۶۰]

مرکز چاپ و نشر دانشگاه ادیان و مذاهب با عنایت به نیاز وافر جامعه امروزی به آشنایی با ادیان و مذاهب، پرهیز از انحرافات و ضرورت غنا بخشیدن به آثار و تألیفات مربوط به ادیان و مذاهب در ایران و جهان، همواره این آمادگی را دارد که آثار مختلف مذهبی و دینی اصحاب قلم، فرهیختگان، مؤلفان، مترجمان و استادان محترم حوزه و دانشگاه را در گستره وسیعی از معرفی ادیان ابراهیمی گرفته تا ادیان شرق و مکاتب دینی- فلسفی هند و … در موضوعات اسلام، مسیحیت، یهودیت، زرتشت، صابئین، ادیان شرق، مذاهب و فرق اسلامی، عرفان و تصوف، دین‌پژوهی و … به زیور طبع بیارایند.[۶۱]

جامعه المصطفی

جامعه المصطفی نهادی علمی و بین‌المللی با هویت حوزوی است که با هدف گسترش علوم اسلامی و تربیت طلاب غیرایرانی تشکیل شده است. این مرکز در سال ۱۳۸۶ش با تلفیق «سازمان حوزه‌ها و مدارس علمیه خارج از کشور» و «مرکز جهانی علوم اسلامی» با دستور آیت ا خامنه ای رهبر جمهوری اسلامی ایران تشکیل شده و رویکرد آن آموزشی، پژوهشی و تربیتی است.[۶۲] جامعة المصطفی دارای ۱۷۰ واحد تابعه است و در ۶۰ کشور واحد آموزشی دارد. بنابر اعلام این مرکز تا سال ۱۳۹۴ شمسی تعداد ۵۰۰۰۰ نفر در این مرکز مشغول به تحصیل بوده، که تعداد ۲۵۰۰۰ نفر فارغ‌التحصیل شده‌اند. مرکز توسط هیئت اُمنا و زیر نظر دفتر رهبری اداره می‌شود. آیت ا علیرضا اعرافی از بدو تأسیس تا آبان سال ۱۳۹۷ش مدیر این مرکز بود و از آن پس دکتر علی عباسی به عنوان مدیر انتخاب شد.[۶۳]

در جامعة المصطفی رشته‌های اسلامی فقه، اصول فقه، قرآن، حدیث، فلسفه، عرفان، اخلاق، کلام و تاریخ اسلام و در حوزه علوم انسانی، با رویکرد اسلامی ارایه می‌شود.[۶۴]

کلام و مذاهب، فلسفه و عرفان، قرآن و حدیث، تاریخ، فقه و اصول، مهدویت، مطالعات اجتماعی و ارتباطات، اندیشه سیاسی و انقلاب اسلامی، مطالعات آفریقا و عربی، مطالعات جهانی، مطالعات آسیا و اقیانوسیه، شیعیان، حوزه‌های علمیه و روحانیت، آسیا و اقیانوسیه، ادیان ابراهیمی، ادیان شرق و فرق نوپدید از جمله گروه‌های پژوهشی پژوهشگاه بین المللی المصطفی است.[۶۵]

این دانشگاه بیش از ۳۰ مجله تخصصی به زبانهای فارسی، عربی، انگلیسی و چند زبان دیگر دارد که عموما رویکرد بین مذهبی و دینی دارد. مجلة تخصصی انجمن کلام اسلامی، مجلة تخصصی انجمن نیستان ادیان و مذاهب و دوفصلنامه علمی پژوهشی مطالعات تاریخی جهان اسلام از جمله نشریات تخصصی این دانشگاه در حوزه فرق و مذاهب است.[۶۶]

موسسه آموزشی خاتم النبیین

مؤسسه آموزش عالی حوزوی خاتم النبیین (ص) توسط حجت الاسلام و المسلمین وحیدی در سال ۱۳۸۸ شمسی در مدرسه امام باقر علیه السلام در شهر مقدس قم زیر نظر دفتر آیت العظمی وحید خراسانی آغاز به کار نمود. این مرکز در زمینه شناخت و نقد تصوف، وهابیت، یهودیت و مسیحیت و زرتشت، مشغول به فعالیت است. این مرکز علمی از زمان تأسیس تا کنون موفق به برگزاری سه دوره در مقطع کارشناسی ارشد در زمینه موارد مذکور، شده است. این مؤسسه مجله «کلام و ادیان» و کتاب «درسواره انتقادی تصوف» را منتشر می کند.[۶۷]

موسسه دارالاعلام لمدرسه اهل البیت

این موسسه توسط آیت ا مکارم شیرازی در سال ۱۳۸۹ شمسی بنیانگذاری شد و تخصصا در زمینه نقد وهابیت فعالیت دارد.[۶۸] این موسسه دوره بلند مدت نقد سلفیت و وهابیت و سطح چهار رشته «کلام و فرق انحرافی» با گرایش «نقد وهابیت» را برگزار می کند.[۶۹]

این مرکز تخصصی، دارای دو مجله تخصصی «سلفی پژوهی» و «سراج منیر» است که هر دو مجله، از سال ۱۳۹۴ شمسی تا کنون فعال بوده و مقالات متعددی در زمینه نقد افکار وهابیت و سلفیت و پاسخ به شبهات آنها را به چاپ رسانده است.

پایگاه پژوهشی تخصصی وهابیت شناسی زیر نظر موسسه دارالاعلام در جهت ارائه مطالب عمومی و تخصصی در حوزه شناخت وهابیت و با هدف تبیین و روشنگری نقد فرقه وهابیت بصورت مستقل فعالیت می کند و در سال ۱۳۹۲ با کمک تعدادی پژوهشگر فعالیت خود را شروع کرد.[۷۰]

کتب فرق و مذاهب

بعد از انقلاب هزاران کتاب در حوزه فرق و مذاهب از سوی ناشران مختلف حوزوی به چاپ رسیده است که جمع آوری آن کار مستقلی می طلبد. به خصوص از دهه هشتاد تاکنون کتابهای مرجع زیادی در این حوزه به چاپ رسیده است که بیان تک تک اینها کتابی چند جلدی در توصیف زحمات حوزویان در این زمینه خواهد شد. درسنامه های مختلفی هم در این زمینه وجود دارد که کتاب هایی همچون آشنایی با فرق تسنن، آشنایی با فرق تسنن، آشنایی با فرق و مذاهب اسلامی، فرق و مذاهب کلامی، شناخت مذاهب اسلامی، تاریخ مذاهب اسلامی از جمله مهم ترین درسنامه های مطرح در این حوزه است که از سوی فضلای حوزه علمیه قم تالیف و توسط ناشران حوزوی به چاپ رسیده است.

پایان‌نامه و رساله‌های حوزه علمیه قم

پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران شورای عالی و مدیریت حوزه علمیه قم در بُعد آموزش مصوبات متعددی در زمینه مذاهب کلامی، فقهی و تصوف داشته است. برخی از این مصوبات عبارتند از:

الف) سطح سه «مذاهب فقهی».[۷۱]

ب) سطح سه «بررسی کلامی ادیان و فِرَق » با گرایشات «نقد وهابیت»، «نقد تصوف»، «نقد مسیحیت» و «نقد فرق انحرافی».[۷۲]

ج) سطح چهار «کلام تطبیقی امامیه با معتزله و اشاعره و ماتریدیه».[۷۳]

نیز تا سال ۱۴۰۱ بیش از ۶۰۰۰ پایان نامه و رساله علمی در سطح سوم و چهارم دفاع شده است که بخش زیادی از آنها در موضوعات فقه، کلام، تفسیر و... بصورت تطبیقی بین مذاهب و علما و دانشمندان فرقه های مختلف به نگارش در آمده اند. بنابراین علاوه بر این که طلاب با کتابهای درسی کلامی و تاریخی در سطح مقدمات با فرق و مذاهب اسلامی آشنا می شوند و همچنین در سطح دروس خارج فقه با آرای فقهی اهل

سنت برخورد می کنند بلکه بسیاری از طلاب فارغ التحصیل، برای پذیرفته شدن موضوع رساله سطح سوم و چهارم خود نیازمند مطالعه و طرح آرای مذاهب دیگر اسلامی یا ادیان دیگر هستند تا تحقیق مقایسه ای قابل ارائه ای تحویل دهند.

با جستجوی اجمالی در عناوین این رسائل به این فراوانی در موضوعات زیر می رسیم: ادیان:۲۶ ؛ مذاهب:۵۹ ؛ شیعه و تشیع:۲۱۹ ؛ اهل سنت:۹۳ ؛ معتزله: ۵۹ ؛ اشاعره: ۱۲ ؛ وهابیت:۳۵ ؛ سلفیه: ۳۶ ؛ مسیحیت:۲۵ ؛ یهود: ۱۹ ؛ تصوف: ۱۱ ؛ عرفان: ۵۸ ؛ معنویت و عرفانهای نوظهور: ۴ .

از آنچه گذشت روشن شد که عموم طلاب حوزه علمیه قم در ارائه پایان نامه های سطوح حوزوی خود نیازمند مطالعه و پژوهشهای بین مذهبی و دینی هستند. بنابراین در کتابخانه آیت ا حائری در مدرسه فیضیه قم هزاران جلد کتاب تفسیری، فقهی و حقوقی، کلامی، اخلاقی، تاریخی و فلسفی... از ادیان و مذاهب مختلف وجود دارد که مورد مطالعه و مراجعه طلاب قرار می گیرد.

نتیجه‌گیری

حوزه های علمیه قم، در یکصد سال اخیر، در رابطه با تحولات آموزشی در زمینه «فِرَق کلامی و مذاهب فقهی و سلاسل صوفیه» فضای مناسبی را فراهم نموده است. حوزه علمیه قم با تأسیس مراکز تخصصی و حمایت و هدایت و نظارت برآنها، موفق به ایجاد تحولات مثبت و روبه رشد آموزشی در زمینه های مذکور شده که می توان به عنوان نمونه، به مؤسساتِ تخصصیِ آموزشی «موسسه در راه حقّ»، «موسسه کلام اسلامی امام صادق»، «موسسه آموزشی پژوهشی مذاهب اسلامی»، «موسسه آموزش عالی حوزوی امام رضا»، «موسسه آموزش عالی حوزوی خاتم النبیین»، «موسسه نقد وهابیت دارالاعلام لمدرسة اهل البیت»، «مرکز فقهی و مذاهب ائمه اطهار»، «اداره کل فرق و ادیان معاونت تبلیغ حوزه علمیه قم»، «دانشگاه مذاهب اسلامی» و «دانشگاه ادیان و مذاهب» استناد کرد. همچنین می توان به مجلات تخصصیِ «کلام اسلامی»، «پژوهشنامه مذاهب اسلامی»، «سلفی پژوهی»، «صراط»، «سراج منیر»، «کلام و ادیان» و دهها مجله علمی دیگر اشاره کرد که حاصل زحمات فضلای حوزه علمیه قم در موضوع فرق و مذاهب است.

فهرست منابع

ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع، بیروت - لبنان، ۱۴۱۴ق، چاپ سوم.

استادی، رضا، کتابها و آثار علمی امام خمینی رضوان ا تعالی علیه، کیهان اندیشه، شماره ۲۹، سال ۱۳۶۹ش.

استرآبادی، محمدبن حسن، شرح شافیه ابن الحاجب، چاپ: نورالحسن، زفزاف، محیی الدین عبدالحمید، بیروت، ۱۳۹۵ق.

امام خمینی، سید روح ا موسوی، صحیفه نور، ناشر: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی ، قم ، ۱۳۷۹ش، چاپ دوم.

تمری، محمدرضا شکوه شیعه (سیری در زندگانی و فعالیت های آیت ا العظمی بروجردی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ، ۱۳۸۷

جبرئیلی، محمد صفر، سیر تطور کلام شیعه، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ۱۳۸۹ش، چاپ اول.

جعفریان، رسول ، جریانها و سازمانهای مذهبی سیاسی ایران، تهران، نشر علم، ۱۴۰۰

جعفریان، رسول، برگ هایی از تاریخ حوزه علمیه قم، ناشر: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، تهران، ۱۳۸۱ش، چاپ اول.

جمعی از پژوهشگران، گلشن ابرار، قم، نشر معروف، ۱۳۸۵

جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح - تاج اللغة و صحاح العربیة، دار العلم للملایین، بیروت - لبنان، ۱۴۱۰ق، چاپ اول.

خاطرات آیت ا محمد یزدی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۰

راغب اصفهانی، حسین بن محمد ، مفردات ألفاظ القرآن، دار العلم - الدار الشامیة، لبنان - سوریه، ۱۴۱۲ق، چاپ اول.

ربانی گلپایگانی، علی، فرق و مذاهب کلامی، مرکز نشر المصطفی(صلی ا علیه و آله) ، قم، ۱۳۸۹ش، چاپ پنجم.

رضوی، عباس، حاج شیخ عبدالکریم حائری و سامان دادن به تبلیغات دینی، نشریه حوزه، سال۲۱، شماره ۱۲۶، بهمن و اسفند سال ۱۳۸۳

روحانی، سید حمید، بررسی و تحلیلی از نهضت امام خمینی (رضوان ا علیه)، انتشارات اسلامی ، قم، ۱۳۶۰ش، چاپ ۱۱.

زهره کاشانی، علی اکبر، تاریخ ۱۲۰۰ ساله حوزه علمیه قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ۱۳۹۷ش، چاپ اول.

زهره کاشانی، علی اکبر، تاریخ حوزه علمیه قم از تأسیس تا سده چهارم، فصلنامه علمی پژوهشی تربیت اسلامی، شماره ۸.

سقوط: مجموعه مقالات نخستین همایش بررسی علل فروپاشی سلطنت پهلوی، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، ۱۳۸۴

شریف رازی، محمد، آثار الحجة یا تاریخ حوزه علمیه قم، کتابفروشی برقعی، قم، ۱۳۳۲ش، چاپ دوم.

شیرخانی،علی و زارع، عباس، تحولات حوزه علمیه قم پس از انقلاب ، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، تهران، ۱۳۸۴ش، چاپ اول.

شیرعلی‌نیا، جعفر، روایتی از زندگی و زمانه هاشمی رفسنجانی، ۱۳۹۵

صافی گلپایگانی، لطف ا، سیر حوزهای علمی شیعه، انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ۱۳۷۹ش، چاپ دوم.

طوسي، محمدبن الحسن، أهم مصادر رجال الحديث عند الشيعه، الشيخ جواد القيومي، الطبعه: الأولى، شعبان المعظم ١٤١٧.

غیب غلامی هرساوی، حسین، مبانی فقهی مذاهب اسلامي، مرکز نشر ابتا، قم، ۱۳۹۴ش، چاپ اول.

فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، نشر هجرت، قم - ایران، ۱۴۱۰ق، چاپ دوم.

قلی زاده علیار، مصطفی، مراجع ثلاث، تهران، موسسه ی فرهنگی هنری و انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۹۱

گورابی، سیدیاسم، «سیره عملی آیت‌ا العظمی بروجردی در ساحت سیاست»، علوم سیاسی، دانشگاه باقرالعلوم، شماره ۵۱، پاییز ۱۳۸۹

محتشمی پور، سید علی اکبر، خاطرات حجت الاسلام، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۹

محمدی، مرجان و علی محمدی، حجت ا، تحولات فکری حوزه علمیه قم، ص۷۵، به نقل از: حامد نظرپور، ضرورت وحدت امت اسلام در مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی، نگاه آیت ا شیخ عبدالکریم حائری، شماره ۶، ۱۳۸۵

مطهری، مرتضی، تکامل اجتماع، قم، صدرا، ۱۳۷۲

معزّی ملایری، اسماعیل، جامع احادیث الشیعة فی احکام الشریعة، قم، مدینة العلم، ۱۳۶۹ق.

نجاشی، رجال النجاشي، أبي العبّاس أحمد بن علي النجاشي، السيّد موسى الشبيري الزنجاني، مؤسسة النشر الإسلامي، [بی تا].

نصر، سید حسین، جلوه های معنویت در جهان اسلام، ناشر: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ۱۳۹۲ش،چاپ دوم.

واعظ زاده خراسانی، محمد ، زندگی آیت اللّه العظمی بروجردی، قم، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۳۷۹

فهرست سایت ها:

سایت مسیر طلبه: ir.masirtalabe//:https

سایت مدیریت امور مراکز تخصصی حوزه علمیه قم : ir.ismc.mt//:http

سایت دانشنامه جهان اسلام: ۱۰۹۳۳=id?Details/article/ir.ac.rch//:https

سایت دانشگاه ادیان و مذاهب: ir.ac.urd.fid//:https

سایت شورای عالی حوزه های علمیه: mosavabat/fa/ir.schowzeh.www//:http

پایگاه اطلاع رسانی دفتر مقام معظم رهبری

سایت اطلاع رسانی حوزه، بخش شخصیتها

پایگاه اطلاع رسانی آیت ا جعفر سبحانی

سایت موسسه نرم افزاری نور

سایت مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی

سایت مباحثات

سایت مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی

سایت خبرگزاری تقریب

سایت خبرگزاری ایرنا

سایت دانشگاه مذاهب اسلامی

سایت موسسه امام خمینی

سایت خبرگزای دانشجویان ایران

سایت اطلاع رسانی جامعه المصطفی العالمیه

سایت پژوهشگاه بین المللی المصطفی

سامانه یکپارچه نشریات جامعه المصطفی العالمیه

سایت موسسه آموزش‌های کوتاه مدت و فرصت‌های مطالعاتی

سایت مراکز تخصصی حوزه علمیه قم

سایت الوهابیه

[۱]. نجاشی، رجال نجاشی، ص۱۶؛ شیخ طوسی، الفهرست، ص۳۶.

[۲] . عباس رضوی، حاج شیخ عبدالکریم حائری و سامان دادن به تبلیغات دینی، نشریه حوزه، سال۲۱، شماره ۱۲۶، بهمن و اسفند سال ۱۳۸۳

[۳] . مرجان محمدی و حجت ا علی محمدی، تحولات فکری حوزه علمیه قم، ص۷۵، به نقل از: حامد نظرپور، ضرورت وحدت امت اسلام در نگاه آیت ا شیخ عبدالکریم حائری، مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی، شماره ۶، ۱۳۸۵، ص ۷۶

[۴] . مرجان محمدی و حجت ا علی محمدی، تحولات فکری حوزه علمیه قم(۱۳۵۷-۱۳۰۱)، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، سال۱۴۰۱، ص۷۵

[۵] . شریف رازی، محمد، آثار الحجه یا تاریخ و دائرة المعارف حوزه علمیه قم، قم، بی تا، ص۱۰۵

[۶] . مرجان محمدی و حجت ا علی محمدی، تحولات فکری حوزه علمیه قم، صص ۱۴۰-۱۳۹ (کتاب «المهدی» به فارسی ترجمه شده و به چاپ رسیده است).

[۷] . اسماعیل معزّی ملایری، جامع احادیث الشیعة فی احکام الشریعة، ج ۱، مقدم محمدحسن بروجردی ، ص ۱۱

[۸] . محمد واعظ زاده خراسانی ، زندگی آیت اللّه العظمی بروجردی، ص ۴۵، ۲۰۸

[۹] . مصطفی قلی زاده علیار، مراجع ثلاث، تهران، موسسه ی فرهنگی هنری و انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۹۱، صص ۱۵۴-۱۵۳

[۱۰] . مرتضی مطهری، تکامل اجتماع، ص ۲۰۴

[۱۱] . خاطرات آیت ا محمد یزدی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۰، ص۱۴۸

[۱۲] . سیدیاسم گورابی، «سیره عملی آیت‌ا‌ الـعظمی بروجردی در ساحت سیاست»، علوم سیاسی، دانشگاه باقرالعلوم، شماره ۵۱، پاییز ۱۳۸۹، ص۱۱۹

[۱۳] . سقوط: مجموعه مقالات نخستین همایش بررسی علل فروپاشی سلطنت پهلوی، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، ۱۳۸۴، ص ۱۰۶.

[۱۴] . جمعی از پژوهشگران، گلشن ابرار، ج ۵، قم، نشر معروف، ۱۳۸۲، ص ۵۲۳.

[۱۵] . سیدیاسم گورابی، «سیره عملی آیت‌ا‌ الـعظمی بروجردی در ساحت سیاست»، علوم سیاسی، دانشگاه باقرالعلوم، شماره ۵۱، پاییز ۱۳۸۹، ص۱۱۹

[۱۶] . اساسنامه مکتب اسلام، ص۳، به نقل از جعفریان، جریانها و سازمانهای مذهبی سیاسی ایران، ص۳۰۶

[۱۷] . سایت تاریخ ایرانی، مجله مکتب اسلام به روایت خسروشاهی.

http://tarikhirani.ir/fa/news/

[۱۸] . جعفریان، جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی سیاسی ایران، ص۳۰۸

[۱۹] . خبرگزاری مهر، همایش تجلیل از نیم قرن انتشار نشریه " مکتب اسلام" .

https://www.mehrnews.com/amp/۲۰۰۸۴۳۵/

[۲۰] . شیرعلی‌نیا، روایتی از زندگی و زمانه هاشمی رفسنجانی، ۱۳۹۵ش، ص۵۱.

[۲۱] علی شیرخانی و عباس زارع، تحولات حوزه علمیه قم پس از پیروزی انقلاب اسلامی، ص ۱۶۹: « موسسه کلامی دراه حق، در سال ۱۳۴۳شمسی پایه گذاری شده است».

[۲۲] . http://www.darrahehaq.com/index.php/inf-darrahehaq

[۲۳] . بنگرید: دانشنامه مجازی شیعه (ویکی شیعه)، مدخل موسسه در راه حق.
https://fa.wikishia.net/view/

[۲۴] . جعفریان، رسول، جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی-سیاسی ایران (۱۳۵۷-۱۳۲۰)، ص۳۲۷

[۲۵] . جعفریان، رسول، جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی-سیاسی ایران (۱۳۵۷-۱۳۲۰)، ص۳۲۸و ۳۳۹

[۲۶] . جعفریان، رسول، جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی-سیاسی ایران(۱۳۵۷-۱۳۲۰)، ص۳۲۸

[۲۷] . جعفریان، رسول، جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی-سیاسی ایران(۱۳۵۷-۱۳۲۰)، ص۳۴۰.

[۲۸] . عبدالحسین طالبی، مرتضی طالعی، ۱۳۸۹، ص۱۳-۱۲

[۲۹] . عبدالحسین طالبی، مرتضی طالعی، ۱۳۸۹، ص۲۲.

[۳۰] . عبدالحسین طالبی، مرتضی طالعی، ۱۳۸۹، ص۲۰.

[۳۱] . پایگاه اطلاع رسانی دفتر مقام معظم رهبری

https://www.leader.ir/fa/content/

[۳۲] . سایت اطلاع رسانی حوزه، بخش شخصیتها.

https://hawzah.net/fa/Mostabser/View%

[۳۳] . پایگاه اطلاع رسانی آیت ا جعفر سبحانی، http://:fa/ir.tohid/kalam/index

[۳۴] . تشریح فعالیت های اداره کل فرق و ادیان حوزه، https://:fa/ir.rasanews/news/۳۱۴۷۳۸/

[۳۵] . سایت موسسه نرم افزاری نور: https://:www.noorsoft.org/aboutus/fa/View/

[۳۶] . سایت موسسه نور: about/view/ir.noorlib//:https

[۳۷] . خبرگزاری ایرنا: /۸۱۴۸۴۱۸۹/News/fa/ir.irna.www//:http

[۳۸] . سایت موسسه نور: about/fa/view/ir.noormags.www//:http

[۳۹] . سایت مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی: /meeting-world/fa/org.taghrib.www//:https

[۴۰] . همان، /meeting-world/fa/org.taghrib.www//:https

[۴۱] . سایت مباحثات: ۵۷۳۴/ir.mobahesat//:http

[۴۲] . سایت مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی: meeting-world/fa/org.taghrib.www//:https

[۴۳] . همان، category/meeting-world/fa/org.taghrib.www//:https

[۴۴] . همان، books/fa/org.taghrib.www//:https

[۴۵] . سایت مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی،
https://www.noorsoft.org/fa/software/View/۱۴۵۱۳

[۴۶] .سایت خبرگزاری تقریب، html.k۵hk۴.vsda%۵Eln۱lkt۴۷,۱/com.taghribnews.www//:http

[۴۷] . سایت دانشگاه مذاهب اسلامی: ۱۷/page/ir.ac.mazaheb.www//:https

[۴۸] . همان

[۴۹] . سایت دانشگاه مذاهب اسلامی: ۱۷/page/ir.ac.mazaheb.www//:https

[۵۰] . همان، ۲۴/page/ir.ac.mazaheb.www//:https

[۵۱] . سایت موسسه مذاهب اسلامی: https://www.mazaheb.ir/mazahebqom۱۴۰۰/

[۵۲] . همان

[۵۳] . همان

[۵۴] . سایت موسسه امام خمینی: https://www.iki.ac.ir/about

[۵۵] . https://eshop.iki.ac.ir/shop/۷

[۵۶] . سایت موسسه امام خمینی: https://www.iki.edu.ac.ir/consequence

[۵۷] . سایت دانشگاه ادیان و مذاهب: https://www.urd.ac.ir/fa/

[۵۸] سایت دانشگاه ادیان و مذاهب: https://www.urd.ac.ir/fid

[۵۹] سایت دانشگاه ادیان و مذاهب: https://www.urd.ac.ir/fid

[۶۰] سایت دانشگاه ادیان و مذاهب: https://www.urd.ac.ir/fid

[۶۱] . سایت انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب: https://www.adyanpub.com/about/

[۶۲] . جزوه آشنایی با سازمان حوزه‌ها و مدارس علمیه خارج از کشور، قم، سازمان مدارس خارج از کشور، ۱۳۸۵، ص۵-۴.

[۶۳] . خبرگزای دانشجویان ایران: https://www.isna.ir/news/۹۷۰۸۲۶۱۲۵۸۶/

[۶۴] . سایت اطلاع‌رسانی جامعه المصطفی العالمیه: http://www.miu.ac.ir/?fkeyid=&siteid=۱&pageid=۱۴۰

[۶۵] . سایت پژوهشگاه بین المللی المصطفی: http://www.miu.iri.ac.ir/index.aspx

[۶۶] . سامانه یکپارچه نشریات جامعه المصطفی العالمیه: http://:journals.miu.ac.ir/index.php

[۶۷] سایت مراکز تخصصی حوزه علمیه قم: http://:mt.ismc.ir

[۶۸] سایت مراکز تخصصی حوزه های علمیه: www.mt.ismc.ir .

[۶۹] شورای عالی حوزه های علمیه ، « http://:www.schowzeh.ir/fa/mosavabat » : مصوبه شماره ۱۴۰۳، جلسه ۲۱۱، تاریخ: ۲۵/۰۴/۱۳۹۸ش.

[۷۰] . سایت الوهابیه: https://:www.alwahabiyah.com/aboutus

[۷۱] شورای عالی حوزه های علمیه ، « http://:www.schowzeh.ir/fa/mosavabat » : مصوبه شماره ۹۳۱، جلسه شماره ۸۱، تاریخ ۰۳/۰۶/۱۳۹۲ش.

[۷۲] شورای عالی حوزه های علمیه ، « http://:www.schowzeh.ir/fa/mosavabat » : مصوبه شماره ۹۷۹، جلسه ۲۳، تاریخ: ۰۸/۱۲/۱۳۹۳ش.

[۷۳] شورای عالی حوزه های علمیه ، « http://:www.schowzeh.ir/fa/mosavabat » : مصوبه شماره ۱۵۰۱، جلسه ۱۷۴، تاریخ: ۱۲/۰۳/۱۳۹۹ش.

نویسنده: دکتر مهدی فرمانیان